

ПСИХОЛОГІЧНІ (ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНІ) АСПЕКТИ НАВЧАННЯ, ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

УДК 371.3:91

DOI: 10.32342/2522-4115-2021-2-22-10

В.В. БЕЗУГЛИЙ,

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри географії*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Г.О. ЛИСИЧАРОВА,

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри географії*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 10-Х КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА ГЕОГРАФІЇ

Розглянуто основні методичні особливості формування картографічної компетентності при вивченні географії в 10-х класах закладів загальної середньої освіти. Систематизовано теоретичні відомості про освітні компетентності згідно з національними та європейськими нормами і стандартами, проаналізовано зміст поняття «картографічна компетентність» та проведено аналіз формування картографічної компетентності в учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти на основі навчальних програм та підручників з географії, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для рівня стандарту. Визначено шляхи (канали формування) картографічної компетентності в учнів: знанневий компонент (засвоєння географічної номенклатури), діяльнісний компонент (організація роботи з тематичними картами і статистичною інформацією підручника). Проведено порівняльний аналіз діючих підручників географії для учнів 10-х класів рівня стандарту за обсягом картографічного матеріалу; середньою кількістю карт на один параграф; співвідношенням картографічного матеріалу за розділами підручника; кількістю і видами завдань і вправ, що забезпечують формування картографічної компетентності; забезпеченістю методичними порадами до виконання практичних робіт картографічного спрямування; залученням ІКТ, видів роботи з інтерактивними картами, ГІС-технологій для навчання учнів. Простежено варіативність використання підручників географії для 10-х класів рівня стандарту за регіонами України (за авторськими колективами, рівнями освіти та типами навчальних закладів). Доведено, що картографічна компетентність є однією з важливих предметних компетентностей географічної науки, здатність володіти якою необхідна в житті кожної людини.

Ключові слова: компетентнісний підхід, проблеми шкільної географії, підручник географії, картографічна компетентність, заклади загальної середньої освіти.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним із провідних напрямів реформування освіти виступає оновлення навчального процесу закладів загальної середньої освіти та впровадження компетентнісного підходу до навчання учнів. Формування компетентнісного підходу спирається на закони України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), а також на навчальні програми, які передбачають виокремлення ключових компетентностей, які є найбільш суттєвими для формування ціннісних орієнтацій учнів.

Сучасний зміст географічної освіти ґрунтується не лише на предметних знаннях, уміннях та навичках, а й створює передумови всебічного розвитку особистості та визначається на засадах загальнолюдських та національних цінностей, формування різних видів компетентностей учнів. Предметні компетентності, що формуються під час вивчення географії, стають базовими при формуванні ключових і міжпредметних компетентностей людини. Серед них велике значення має картографічна компетентність. Знання карти, вміння нею користуватися дає кожній людині можливість вирішувати життєво важливі завдання. Завершення формування картографічної компетентності відбувається при вивченні географії засобами вивчення курсу 10-го класу «Географія: регіони та країни».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні і теоретичні засади компетентнісного підходу у навчанні широко відображено у працях І. Беха, М. Нагача, В.Серікова, Г. Селевко, О. Глузманн, О. Овчарук.

І. Бех трактує компетентність як досвідченість суб'єкта в певній царині, спроможність людини мобілізувати свої сили для успішної реалізації задуманого в конкретній сфері діяльності, науково орієнтовану дію, яка визначає логіку її практичного виконання та полягає в інтелектуально-моральній саморегуляції в процесі реалізації поставлених завдань. При цьому І. Бех підкреслює, що під час визначення сутності компетентності треба робити змістовий наголос саме на досвідченості, а не на обізнаності, поінформованості суб'єкта в певній галузі [1, с. 26].

Розглядаючи компетентнісний підхід як напрям модернізації освіти, В. Болотов і В. Серіков [2, с. 10] стверджують, що саме компетентнісний підхід відображає зміст освіти, який не зводиться до знаннєво-орієнтованого компонента, а передбачає набуття учнем цілісного досвіду при вирішенні життєвих проблем, виконанні головних функцій та соціальних ролей, виявленні компетенцій. Компетентнісний підхід зумовлює не інформованість школяра, а розвиток умінь, які допомагають вирішувати проблеми життєвих ситуацій.

О. Глузманн [3, с. 52–53] виокремив та узагальнив такі основні ідеї компетентнісного підходу: компетентнісний підхід не є принципово новим в освіті, оскільки вона завжди була спрямована на набуття узагальнених способів діяльності; компетентність не протиставляється знанням, умінням та навичкам, вона їх складає, хоча не є їх простою сумою; компетентність охоплює не тільки операційно-технологічну та когнітивну складові, а й мотиваційну, соціальну, етичну, поведінкову, вміщує результати навчання, комплексну систему ціннісних орієнтацій, тому компетентності формуються не лише під час навчання, а й під впливом в родині, серед друзів, на роботі, під впливом політики та релігії тощо.

Значний внесок у розробку питань розвитку компетентностей у процесі навчання географії зробили К. Гуз, Л. Даценко, В. Ільченко, В. Кудирко, О. Надтока, Т. Назаренко, Н. Муніч, О. Тімець, О. Топузов, В. Самойленко, В. Шевченко та ін.; дослідженню картографічної компетентності вчителів присвячено праці В. Носаченко, практичні аспекти формування картографічної компетентності учнів висвітлювали вчителі-практики І. Журавель, В. Кость, М. Позняков, П. Скавронський, Н. Фідрь, Н. Чернявська та багато інших.

О. Топузов [4, с. 35] зазначає, що навчальні програми з географії завжди мали та мають певні вимоги до картографічної грамотності учнів усіх класів. Карта впливає на формування просторового образу території, вона допомагає одночасно і оглядати, і зіставляти в просторі конкретні властивості необхідних об'єктів, сприяє формуванню системного географічного мислення школярів, забезпечує водночас формування географічних знань і вмінь. Через це географічна карта була, є і надалі залишається головним навчально-наочним посібником, основною складовою комплексу навчального обладнання з географії.

П. Скавронський оперує терміном *картознавча компетенція* [5, с. 203], яка має інтегративні властивості і включає не лише картознавчі знання, уміння та навички, але й здатності особистості їх використовувати для виконання практичних та теоретичних завдань у реальних ситуаціях життя. Картознавча компетенція є інтегративною за своєю структурою і включає в себе здатності особистості з інших важливих для людини життєвих компетенцій. Як дидактична конструкція вона має конкретний зміст та структуру, що містять певні складові елементи (знання, уміння, навички, здатності та готовність особистості до їх застосування).

За Т. Назаренко, у шкільних географічних курсах «червоною ниткою» має проходити картографічна складова, особливо це стосується понять, що є постійними в картографічній

науці [6, с. 129]. Сучасні підручники забезпечують ґрунтовні дидактичні та методичні можливості для оволодіння учнями елементами картографії. Разом із тим зміст і структура як навчальної програми, так і підручників потребують удосконалення на підставі висновків і пропозицій учителів, методистів, науковців.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є аналіз шляхів формування картографічної компетентності в учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти за допомогою сучасних підручників з курсу «Географія: регіони та країни» (рівня стандарту).

Виклад основного матеріалу дослідження. Курс «Географія» завершує формування базової географічної освіти. Програма рівня стандарту затверджена Міністерством освіти і науки України (наказ № 1407 від 23 жовтня 2017 р.) [7]. В основі розробки цієї програми лежить ще Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, який з 30.09.2020 р. втратив свою силу, згідно з яким шкільна географічна освіта – складова освітньої галузі «Природознавство». Загальноосвітня цінність географії визначається у формуванні світоглядного розуміння компонентів природи Землі, її географічної оболонки як природного і природно-техногенного середовища, в якому існує людство.

Загальна мета курсу «Географія: країни та регіони» в 10-му класі – формування в учнів цілісної географічної картини світу на основі вивчення таких складових, як система розселення, просторова організація економічної діяльності в окремих регіонах і державах світу з урахуванням сучасних геополітичних, суспільних та екологічних чинників [8]. Мета реалізується через вирішення багатьох завдань, одними з яких є формування картографічної грамотності та культури (для рівня стандарту).

Курс «Географія: країни та регіони» 10-го класу передбачає засвоєння учнями певної географічної номенклатури, яка чітко визначена *знаннєвим компонентом* очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів. Одне з визначальних місць при вивченні географії надається роботі з картографічною інформацією, статистичними матеріалами, які допомагають встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, правильно оцінювати найважливіші соціально-економічні явища. *Діяльнісний компонент* програми передбачає використання тематичних карт для пояснення особливостей систем розселення та розміщення різних видів виробництва товарів та послуг у межах держав і регіонів світу тощо.

Географічні назви формують власну специфічну мову в шкільній географії. Одним із основних завдань географії 10-го класу є формування в учнів просторового уявлення про взаємне розташування географічних об'єктів за допомогою карт. Засвоєння цих знань передбачено навчальною програмою і визначено у вигляді географічної номенклатури.

Згідно з очікуваними результатами навчально-пізнавальної діяльності учнів робота з картою передбачена в усіх розділах і темах курсу: знаннєвим компонентом визначено картографічну номенклатуру, яка передбачає знання та вміння демонструвати на карті субрегіони (за регіонами світу), країни та залежні території, найбільші міста країн, світові міста, мегаполіси, основні райони видобування мінеральних ресурсів, лісозаготівлі, рекреації, найбільші промислові регіони, найбільші морські порти та аеропорти, найбільші фінансові та туристичні центри.

Очікуваними результатами навчально-пізнавальної діяльності учнів діяльнісного компонента курсу географії 10-го класу є: використання тематичних карт для обґрунтування особливостей системи розселення та розміщення виробництва товарів і послуг у межах країн, використання тематичних карт для порівняння особливостей соціально-економічного розвитку країн та регіонів.

Курс географії 10-го класу має чітко виражену практичну спрямованість, одним із шляхів реалізації якої є виконання практичних робіт, різного плану аналітичних задач та досліджень. Усі вони спрямовані на розвиток умінь і навичок роботи з географічною картою у поєднанні з іншими джерелами інформації. Практичні роботи передбачають самостійне позначення на контурній карті тих чи інших явищ та об'єктів, яке неможливе без використання карт атласів, підручників та ресурсів Інтернету, тобто їх виконання спирається на знання учнів та можливість їх аналізувати та систематизувати.

Підручники з географії для 10-го класу, що нині застосовуються в освітньому процесі, – це найважливіший компонент навчально-дидактичної системи, який розкриває зміст і сутність навчання суспільної географії та є специфічним алгоритмом відповідного навчального процесу.

Сучасні підручники містять багато картографічного матеріалу, за допомогою якого здійснюється формування картографічних понять, умінь і навичок – основи картографічної компетенції.

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 р. в освітньому процесі рекомендовано до використання 7 підручників рівня стандарту [7], просторовий розподіл яких відбувався на засадах конкурсного відбору проєктів підручників закладами загальної середньої освіти в 2018 р., що продемонстровано на рис. 1.

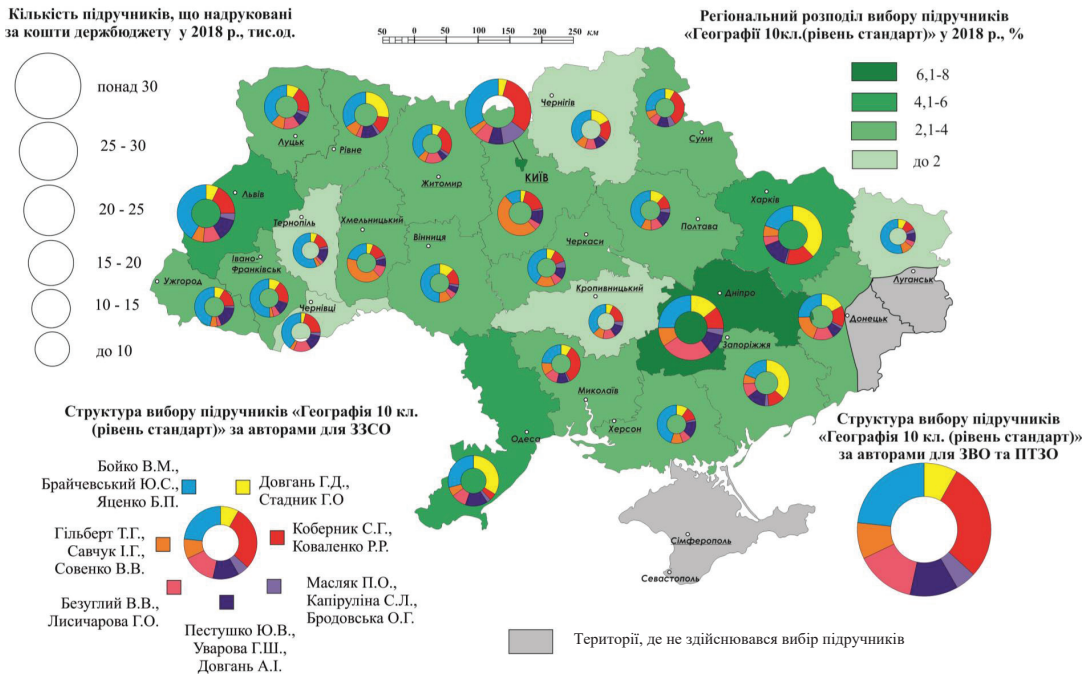

Рис. 1. Просторовий розподіл підручників «Географія 10 клас (рівень стандарт)», 2018 р.

Для оцінки формування картографічної компетентності підґрунтям є наявність картографічного матеріалу (карт, картосхем), що подано в діючих підручниках. Проведений порівняльний аналіз 7 підручників з географії для 10-го класу (рівня стандарту) засвідчив, що у більшості з них картографічний матеріал представлено достатньо (рис. 2).

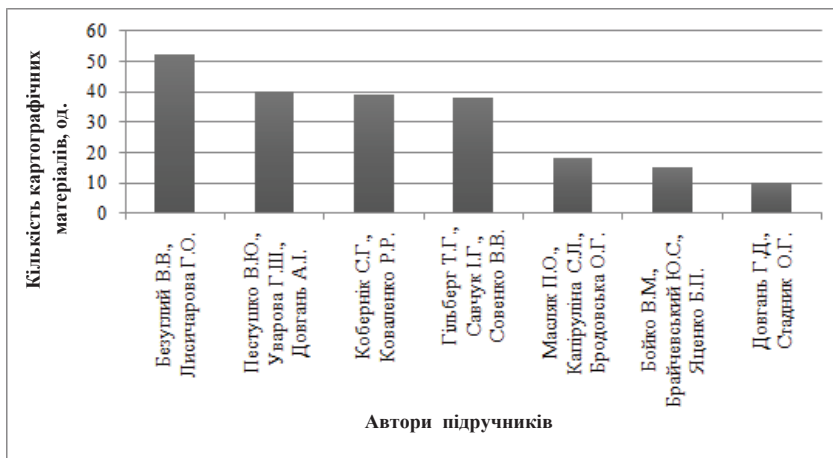

Рис. 2. Кількість картографічного матеріалу в підручниках з географії для 10-го класу рівня стандарту

Кожен з підручників має свою структуру, що складається з різної кількості параграфів та обсягу в сторінках, тому доцільно визначити розподіл і наповненість картографічного матеріалу в них. Якщо аналізувати показник за середньою кількістю карт та картосхем, які припадають на один параграф, то найбільший показник має підручник В.В. Безуглого та Г.О. Лисичарової [10] (1,6 карт/параграф), по одній карті на параграф припадає в підручнику колективу авторів Т.Г. Гільберг, І.Г. Савчук, В.В. Сovenко. Тобто в цих двох підручниках карти представлено практично в усіх параграфах, що спонукає учнів використовувати картографічну інформацію для оцінки географічних явищ та процесів.

Дещо менше одиниці (0,8–0,9 карт/параграф) зустрічається у підручниках авторів В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварової, А.І. Довгань та давнього творчого авторського тандему С.Г. Коберніка та Р.Р. Коваленка. Картографічні матеріали представлено не в усіх параграфах, але охоплюють більшість тем навчальної програми, що сприяє більш суттєвому формуванню картографічної компетентності.

Розподіл картографічного матеріалу в підручниках з географії для 10-го класу (рівень стандарт) за розділами та темами навчальної програми більш суттєво відрізняється (табл. 1).

Окрім безпосередньо текстової складової шкільного підручника з географії до основних його компонентів належить апарат організації засвоєння змісту (це насамперед питання й завдання), який почав включатися до підручників, збільшуватися та урізноманітнюватися з другої половини ХХ ст. Ця частина дидактично-методичного забезпечення підручника покликана стимулювати і спрямовувати пізнавальну діяльність учнів до продуктивного осмислення та засвоєння матеріалу курсу.

В усіх підручниках з географії, що нині використовуються в 10-му класі закладів загальної середньої освіти, подано різноманітні питання й завдання, які відповідають різним рівням навченості (початковому, середньому, достатньому і високому) й поділяються на репродуктивні (спрямовані на відтворення матеріалу), практичні (застосування набутих знань, умінь та навичок на практиці у стандартних умовах) і творчі (творче перенесення дій у нові умови). Творчі завдання представлено різноманітними їх видами, що сприяють формуванню картографічної компетентності учнів, так як спонукають використовувати карти безпосередньо підручника, атласу або електронних карт мережі Інтернет для оцінки розподілу певних процесів та явищ, аналізу соціально-економічних закономірностей та обґрунтування розподілу тих чи інших показників.

У підручнику «Географія: країни та регіони» авторського колективу Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара [10] основними рубриками, у яких є завдання, що стосуються роботи з картою або її аналізу, є «Пригадайте», «Запитання і завдання» та «Поміркуйте».

Рубрика «Пригадайте» знаходиться на початку параграфів та спонукає учнів до актуалізації опорних знань, які було отримано раніше. В 33 параграфах підручника до цієї рубрики питання картографічного змісту включено в 6. Рубрика «Запитання і завдання», навпаки, орієнтована на закріплення здобутих знань і завершує кожний параграф. У 33 випадках завдання картографічної спрямованості присутні в 20 методичних блоках параграфів, у яких необхідно показати на карті об'єкти та процеси або назвати визначену навчальною програмою географічну номенклатуру. Найбільше картографічна компетентність задіяна в рубриці «Поміркуйте», тому що 14 завдань 13 мають на меті використання карт підручника або атласу для обґрунтування відповіді на запитання.

Для активізації роботи школярів з картою при навчанні географії передбачено різні методи й прийоми роботи: географічна гра, диктант з картографічної тематики, подорож по карті, прокладання маршрутів, формування ментальних карт тощо.

Корисними для формування картографічної компетентності учнів є методичні поради (інструкції) до виконання практичних робіт, включені до відповідних розділів підручника. Так, наприклад, при вивченні теми «Країни Європи» учням 10-го класу необхідно виконати практичну роботу «Розроблення картосхеми просторової організації економіки країн (за вибором)», хід виконання якої детально прописаний в підручнику авторів В.В. Безуглий та Г. О. Лисичарова [10]. Завдання щодо практичної роботи забезпечують наступність засвоєння теоретичної частини курсу суспільної географії (знання про складові економіки європейських країн, форми просторової організації виробництва, чинники розміщення вироб-

Таблиця 1
Розподіл картографічного матеріалу по розділах підручника з географії для 10-го класу авторів В.В. Безуглий та Г.О. Лисичарова [10]

Розділ	Тема	Кількість картографічних матеріалів, од.	Кількість параграфів, од.	Кількість сторінок, од.	Середня кількість картографічних матеріалів в одному параграфі	Частота картографічних матеріалів, кожна сторінка
Вступ		1	2	8	0,5	8,0
Розділ I. Європа	Тема 1. Загальна характеристика Європи	8	3	19	2,7	2,4
	Тема 2. Країни Європи	12	7	42	1,7	3,5
Розділ II. Азія	Тема 1. Загальна характеристика Азії	5	3	16	1,7	3,2
	Тема 2. Країни Азії	4	3	18	1,3	4,5
Розділ III. Океанія	Тема 1. Австралія	1	1	5	1,0	5,0
	Тема 2. Мікронезія, Меланезія, Полінезія	1	1	4	1,0	4,0
Розділ IV. Америка	Тема 1. Загальна характеристика Америки	2	3	13	0,7	6,5
	Тема 2. Країни Америки	10	3	20	3,3	2,0
Розділ V. Африка	Тема 1. Загальна характеристика Африки	4	3	11	1,3	2,8
	Тема 2. Країни Африки	2	2	11	1,0	5,5
Розділ VI. Україна в міжнародному просторі	Тема 1. Україна в геополітичному вимірі	2	1	5	2,0	2,5
	Тема 2. Україна в системі глобальних економічних відносин	0	1	5	-	-
Усього		52	33	177	1,6	3,4

ництва) та реалізацію діяльнісного компонента навчальної програми – розробляти картосхему просторової організації економіки країни (вміння визначати змістове наповнення картосхеми просторової організації галузевої структури господарства). Автори підручника запропонували завдання скласти таблицю, за допомогою якої систематизувати картографічні знання учнів (визначити відповідний спосіб картографічного зображення для кожного з параметрів характеристики просторової організації економіки країни). У висновках до практичної роботи передбачено розвиток картографічної компетентності та вміння обґрунтовувати залежність просторового каркасу господарства від типу економіки й рівня розвитку країни. Частина відомостей про країни учні мають добути з карт атласу, а частину – з карт та параграфів підручника.

Учні 10-го класу мають навчитися будувати складні судження на основі зіставлення тематичних карт. Такий прийом читання карт отримав у методиці спеціальну назву – «накладання карт». Суть цього прийому полягає в тому, що із зіставлення даних, робляться висновки про особливості досліджуваної території і причинні зв'язки та взаємовідносини. До питань, які можна розкрити з використанням картографічних матеріалів, на підставі яких конструюються пізнавальні задачі, завдання дослідницького характеру в курсі «Географія: країни та регіони» належать:

- встановлення причинно-наслідкових зв'язків між економіко-географічними і соціальними явищами та усвідомлення закономірностей процесу їх розвитку;
- визначення тенденцій розвитку сукупності економіко-географічних і соціальних явищ та перспектив їх розвитку;
- визначення структури економіко-географічного об'єкта і з'ясування взаємозв'язків його компонентів;
- виявлення взаємовідносин окремого економіко-географічного факту і загальної тенденції соціально-економічного розвитку регіонів та країн, що вивчаються;
- визначення типовості економіко-географічних і соціальних явищ і оцінка характеру та їх значення для перспектив розвитку країн тощо.

Отримання нових географічних знань може проводитися і при зіставленні однакових за змістом, але різних за масштабом карт.

Дійовим засобом формування картографічної компетентності в 10-му класі залишається робота з контурними картами. Працюючи з ними, учень не лише отримує навички читати та складати карту, а й здобуває нові знання з предмету. Контурні карти можна використовувати і для своєрідного конспектування розповіді вчителя на уроці або тексту параграфа підручника (як різновид методу скрайбінгу). Такі карти-конспекти стануть у пригоді й під час повторення вивченого матеріалу.

Для формування картографічної компетентності на уроках географії необхідно використовувати різноманітні засоби навчання: електронні атласи і посібники, відеофільми, презентації, анімації. Особливо великого значення набуває використання цих засобів навчання в XXI ст. і переважно стосується саме роботи із учнями. Однією з важливих складових географічної освіти на сучасному етапі розвитку української школи є впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій в освітній процес.

Уже минуло десятиліття, як учні отримали перші, нехай прості й примітивні за сучасними мірками, педагогічні програмні продукти. Наступним кроком у комп'ютерній підтримці викладання географії стали конструктори уроків з функціями застосування різних мультимедійних додатків, розширилися можливості застосування в освітньому процесі ресурсів мережі Інтернет. У шкільну географію активно впроваджуються інформаційно-комп'ютерні технології (ІКТ), зокрема створені нові картографічні засоби навчання для учнів на електронних носіях. Основою цих прийомів є робота з електронними підручниками та інтерактивними картами.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Картографічна компетентність є однією з предметних географічних компетентностей і в той же час однією з життєвих компетентностей особистості. Здатність володіти картографічними знаннями, уміннями та навичками необхідна в житті кожної людини. Як свідчать дослідження, в усіх сучасних курсах шкільної географії існують широкі дидактичні та методичні можливості реалізації картографічної частини всієї соціокультурної складової змісту географічної освіти. Цьому сприяє зміст навчального матеріалу сучасних підручників, посібників, довідкової літератури, атласів, засобів наочності, періодики тощо.

Курс «Географія» у старшій школі завершує формувати базову географічну освіту. Аналіз навчальних програм з географії рівня стандарту визначив, що незважаючи на зміну напрямку шкільної освіти з «ЗУНівського» на компетентнісний підхід, формування картографічної компетентності в учнів спирається саме на знання географічної номенклатури, які передбачені знанням компонентом очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Зміст шкільних підручників з географії для 10-го класу рівня стандарту сприяє формуванню картографічної компетентності, більшість діючих підручників містять широкий картографічний матеріал.

Використання картографічного матеріалу формує і розвиває в учнів пізнавальний інтерес до географії в цілому і картографії зокрема. Більш того, знання картографічного матеріалу розширює можливість самостійного здобуття картографічних і географічних знань. Результати дослідження та аналізу картографічної складової змісту підручників для курсу географії 10-го класу «Географія: країни та регіони» дають змогу стверджувати, що сучасні підручники повинні забезпечувати ґрунтовні дидактичні та методичні можливості для набуття учнями картографічної компетентності.

Список використаної літератури

1. Бех І. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці. *Педагогіка і психологія*: [Вісник АПН України], 2009, № 2, С. 26–31.
2. Болотов В., Сериков В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной парадигме. *Педагогика*, 2003, № 10, С. 7–13.
3. Глузман О. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009, №2, С. 51–61.
4. Топузов О., Вішнікіна Л., Компетентнісний підхід до навчання географії. *Географія та основи економіки в школі*, 2011, № 5, С. 34–37.
5. Скавронський П. До питання про зміст терміна та структуру поняття «картознавча компетенція». *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*, 2009, вип. 10, С. 197–205.
6. Назаренко Т. Формування картографічної грамотності в учнів основної школи на уроках географії. *Український педагогічний журнал*, 2015, №3, С. 126–135.
7. Наказ МОН № 551 від 31.05.2018 «Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» підручникам для 5 та 10 класів закладів загальної середньої освіти». URL: <https://imzo.gov.ua/2018/06/01/nakaz-mon-vid-31-05-2018-551-pro-nadannya-hryfa-rekomendovano-ministerstvom-osvity-i-nauky-ukrajiny-pidruchnyam-dlya-5-ta-10-klasiv-zakladiv-zahalnoji-serednoji-osvity/>
8. Географія (рівень стандарту). Програма для 10–11-х класів ЗНЗ. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58909/>
9. Лучнікова О. Аналіз чинних підручників з географії для 9 класу на предмет застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні. *Проблеми сучасного підручника*, 2016, вип. 16, С. 193–202.
10. Безуглий В., Лисичарова Г. Географія (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. серед. освіти. Київ: Генеза, 2018. 176 с.
11. Жемеров О. Робота з підручником географії у загальноосвітній школі. Харків: ХНУ, 2010. 29 с.